

Wsparcie kadry jednostek samorządu terytorialnego w zarządzaniu oświatą ukierunkowanym na rozwój szkół i kompetencji kluczowych uczniów(POWR.02.10.00-IP.02-00-003/15)

Strategiczny przegląd sytuacji w obszarze nr 12:

Udział rodziców w planowaniu, realizacji i ocenie usług edukacyjnych

1. Podstawa prawna działania samorządu

Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej – art. 48 rodzice mają prawo do wychowywania i nadziewości zgodnie ze swoimi przekonaniem.; art. 53 rodzice mają prawo do zapewnienia dzieciom wychowania i nauczania moralnego i religijnego zgodnie ze swoimi przekonaniem...; art. 70 pkt 3 rodzice mają wolność wyboru dla swoich dzieci szkół innych niż publiczne. Obywatele i instytucje mają prawo zakładania szkół...

Ustawa Prawo oświatowe określa, iż w szkołach prowadzonych przez jednostki samorządu terytorialnego, co do zasady, działają rady szkół (art. 80-82) oraz rady rodziców (art. 83). Są to dwie podstawowe zinstytucjonalizowane formy zapewnienia rodzicom możliwości wpływu na funkcjonowanie szkoły. Wśród zadań rady szkoły, której członkami również mogą być przedstawiciele rodziców, są m.in. uchwalanie statutu szkoły, opiniowanie planu rozwoju, i projektu planu finansowego szkoły. Do kompetencji rady rodziców należy: uchwalanie w porozumieniu z radą pedagogiczną programu wychowawczo-profilaktycznego szkoły, opiniowanie programu i harmonogramu poprawy efektywności kształcenia lub wychowania, opiniowanie projektu planu finansowego szkoły.

W celu wspierania działalności statutowej szkoły rada rodziców może gromadzić fundusze z dobrowolnych składek rodziców oraz innych źródeł (art. 84 pkt 6,7 ustawy). Zasady wydatkowania funduszy rady rodziców określa regulamin rady. Również samorząd terytorialny (art. 78-79 ustawy) może tworzyć rady oświatowe, społeczne ciała reprezentujące środowisko oświaty (w tym rodziców)

Współpraca szkoły z rodzicami stanowi jedno z ważniejszych wymagań stawianych w procesie ewaluacji zewnętrznej, najnowsze uregulowanie to Rozporządzenie MEN z 11 sierpnia 2017 r. w sprawie wymagań wobec szkół i placówek.

2. Analiza ilościowa

Badania rodziców zrealizowane w 2009 r. w ramach programu *Szkoła bez przemocy* pokazują, że średnio co czwarty rodzic nieutrzymuje żadnych kontaktów ze szkołą swojego dziecka. Tylko nieco ponad połowa polskich rodziców uczęszcza na wywiadówki, a 92% biorących w nich udział nieutrzymuje żadnych innych kontaktów ze szkołą.

Z badań obejmujących analizę wyników ewaluacji zewnętrznych wynika, że im wyższy etap edukacji, tym częstsze przekonanie rodziców o małym wpływie na pracę szkoły: 65,3% rodziców licealistów uważa, że ich opinie są uwzględniane przy planowaniu działań szkoły, podobnego zdania jest odpowiednio: 72,2% rodziców uczniów szkół podstawowych i 68,2% rodziców gimnazjalistów. Należy zauważyć, że w odczuciu średnio ponad jedną trzecią badanych rodziców (na wszystkich etapach edukacyjnych) brakuje warunków umożliwiających wymianę opinii, zgłaszanie postulatów, dyskusję między szkołą a domem. Zdecydowanie inaczej oceniają ten aspekt pracownicy szkół. Wykorzystywanie opinii rodziców do planowania pracy szkoły deklaruje 95,9% dyrektorów szkół podstawowych oraz wszyscy badani dyrektorzy gimnazjów i liceów. Podobnego zdania jest zdecydowana większość nauczycieli we wszystkich typach szkół (około 90% nauczycieli).

Ważny jest rzeczywisty wpływ rodziców wynikający z zakresu współpracy. Z badań wynika, że niemal w 70% dotyczy trzech głównych obszarów:

- 1) Wykorzystywania opinii rodziców przy organizacji wycieczek, imprez i uroczystości szkolnych
 - 2) Działań wynikających z realizacji prawa oświatowego (opiniowanie programów wychowawczych itp.)
 - 3) Realizowanej oferty edukacyjnej i jej modyfikacji (rozszerzenia językowe, dodatkowe zajęcia itp.)
- Inne działania, takie jak bezpieczeństwo uczniów czy pedagogizacja rodziców występują marginalnie.

3. Rola organu prowadzącego

Rodzice są klientami szkoły szczególnie zainteresowanymi funkcjonowaniem lokalnego systemu oświaty w sposób zapewniający ich dzieciom równy dostęp do edukacji na jak najwyższym poziomie. Dobre funkcjonowanie lokalnej oświaty powinno być oparte na ścisłej współpracy w trójkącie: samorząd- szkoła – rodzice (mieszkańcy), z zastrzeżeniem, że współpraca ta nie powinna mieć charakteru deklaracyjnego lub wymuszonego jedynie obowiązkami prawnymi. Interesem samorządu terytorialnego jest zwiększenie uczestnictwa rodziców, zarówno w życiu szkół jak i w kontaktach z samorządem. Uwzględnianie przez samorząd opinii rodziców o potrzebach i stanie lokalnej oświaty jest szansą na poprawę jej funkcjonowania, a także na zwiększenie poczucia partycypacji społecznej mieszkańców. Władze samorządowe chcąc wykorzystać ten „kapitał społeczny” rodziców, powinny zadbać o realizację następujących zadań:

1. Wspomaganie realizacji lokalnej polityki oświatowej poprzez aktywizowanie i włączenie rodziców w proces podejmowania decyzji dotyczących systemu lokalnej oświaty.
2. Współpraca z rodzicami w działaniach na rzecz pokonywania barier w dostępie do edukacji
3. Promowanie współpracy szkół z otoczeniem społecznym z wykorzystaniem potencjału rodziców i ich stowarzyszeń działających na rzecz szkoły.
4. Wykorzystanie współpracy szkół z rodzicami do stworzenia systemu formalnej i nieformalnej edukacji osób dorosłych z terenu gminy.

4. Narzędzia i rozwiązania zarządcze

1. Wspomaganie realizacji lokalnej polityki oświatowej poprzez aktywizowanie i włączenie rodziców

1.1. Wspieranie funkcjonowania rad rodziców oraz tworzenia rad szkół w placówkach JST

Powoływanie rad oświatowych z udziałem mocnej reprezentacji rodziców, powinno być świadomym wyborem samorządu w ramach włączania do procesu decyzyjnego jak najszerszych grup społecznych. Pożądanym rozwiązaniem byłoby stworzenie lokalnego programu uspołecznienia oświaty, tworzącego spójny system; rady rodziców – rady szkół w każdej szkole – rady oświatowej w gminie/powiecie.

1.2. Badanie opinii uczniów i rodziców w procesie planowania i oceny lokalnego systemu edukacji,

Mechanizmy służące badaniu opinii, to: konsultowanie zamierzeń z reprezentacją rodziców; systematyczne bezpośrednie spotkania z rodzicami (ogólne spotkania rodziców w szkołach, spotkania konsultacyjne związane ze zmianami organizacyjnymi w oświacie, konsultacja strategii oświatowej itp.); prowadzenie badań ankietowych i fokusowych na wybranych grupach rodziców i uczniów. Pożądanym rozwiązaniem jest profesjonalizacja badań poprzez udział ekspertów.

2. Współpraca z rodzicami w działaniach na rzecz pokonywania barier w dostępie do edukacji

2.1. Uwzględnianie potrzeb rodziców w planowaniu sieci szkolnej.

Każde działanie dotyczące zmian w sieci szkolnej lub likwidacji szkoły powoduje napięcia społeczne, dlatego należy pamiętać, że niezbędne jest jak najwcześniejsze włączenie rodziców do procesu zmiany. Samorząd dla zapobiegania konfliktom powinien dążyć do zapewnienia: transparentności zmian; możliwości uczestnictwa przedstawicieli rodziców na etapie analiz i przygotowania projektu; szerokich konsultacji z udziałem rodziców szkół, które dotyka zmiana w sieci; dążenia do konsensusu w celu zapobieżenia eskalacji napięć pomiędzy JST a rodzicami; uwzględnienia uzasadnionych wniosków rodziców, szczególnie w zakresie zapewnienia równego dostępu do usług edukacyjnych.

2.2. Wykorzystanie inicjatyw i opinii rodziców w organizacji kształcenia dzieci o specjalnych potrzebach edukacyjnych

Rodzice dzieci o specjalnych potrzebach edukacyjnych mają prawo oczekiwać wsparcia i pomocy zarówno ze strony szkoły jak i samorządu, który może podjąć próbę włączenia tych dzieci do ogólnego systemu w ramach kształcenia integracyjnego. Według badań M. Bogdanowicz „około 20-23% populacji uczniów to dzieci ze specjalnymi potrzebami edukacyjnymi.” Współpraca JST z rodzicami może być wymuszona inicjatywą rodziców albo wynikać z przemyślanej strategii samorządu realizowanej poprzez wdrożenie programu edukacji włączającej. System taki powinien zabezpieczać uczniom o SPE pomoc: terapeutyczną; dydaktyczno-wychowawczą; medyczną; socjalną.

3. Promowanie współpracy szkół z otoczeniem społecznym z wykorzystaniem potencjału rodziców

3.1. Tworzenie lokalnych sieci współpracy ze szkołami w realizacji inicjatyw rodziców i ich stowarzyszeń.

Rola samorządu może polegać na: inspirowaniu tworzenia sieci współpracy wokół zadań edukacyjnych (np. tworzenie partnerstwa z inicjatywy JST); wspieraniu oddolnego budowania sieci współpracy wokół inicjatyw rodziców lub szkoły (np. poprzez zaangażowanie się jako partner porozumień lub partnerstwa; wspieranie organizacyjne, finansowe).

3.2. Uwzględnianie wyników ewaluacji zewnętrznej w obszarze: „Rodzice są partnerami szkoły”, do oceny pracy szkół.

Wyniki te powinny być jednym z elementów sprawozdania z realizacji zadań oświatowych, a także podstawą do oceny dyrektora szkoły. Źródłem informacji dla JST w zakresie kompleksowych zestawień i analiz wyników ewaluacji zewnętrznej są dane dostępne na stronach Systemu Ewaluacji Oświaty <http://www.npseo.pl/action/JST>

4. Wykorzystanie współpracy z rodzicami do stworzenia systemu edukacji osób dorosłych

4.1. Prowadzenie w szkołach pedagogizacji rodziców.

Wsparcie samorządu dla tego procesu może polegać na: inicjowaniu i wspieraniu udziału szkół w sieciach wsparcia z PPP; zatrudnianiu w szkołach pedagogów szkolnych, psychologów i doradców zawodowych. Samorząd powinien ponadto zwracać uwagę, by działania te nie były tylko pozorne, schematyczne i realizowane jedynie dla spełnienia ustawowych wymogów opracowania planu pracy pedagoga szkolnego, czy dla formalnego wpisania do programów wychowawczo-profilaktycznych szkoły.

4.2. Podejmowanie działań na rzecz przeciwdziałania wykluczeniu edukacyjnemu dorosłych poprzez tworzenie w szkołach Lokalnych Ośrodków Wiedzy i Edukacji (LOWE)

Jest to wykorzystanie potencjału szkół i ich bliskiej współpracy z rodzicami w proces włączania rodziców do udziału w edukacji pozaformalnej. Przy tworzeniu takiego lokalnego ośrodka edukacji dorosłych można się wzorować na założeniach przygotowanych przez MEN i obecnie testowanych w ramach projektu. MEN

planuje powszechne wdrożenie tego typu wsparcia i tworzenia LOWEpo zakończeniu pilotażu. Uzasadnienie -niski poziom umiejętności podstawowych w grupie osób >40 roku życia łączy się z małym uczestnictwem w edukacji pozaformalnej; w Polsce w roku 2016 wynosiło ono 2,2%, podczas gdy w UE 8,2%, w Szwecji 24%, w Szwajcarii prawie 30%.

Należy podkreślić, że szkoła nie ma zastępować jednostek specjalistycznych tylko wykorzystywać ich pomoc w uzupełnieniu luki, jaka w zakresie tych zagadnień występuje w środowisku lokalnym.

5. Dobre praktyki

1. Wspomaganie realizacji lokalnej polityki oświatowej poprzez zaktywizowanie i włączenie rodziców

1.1. Wspieranie funkcjonowania rad rodziców oraz tworzenia rad szkół w placówkach JST

1.1.1. Wspieranie współpracy rad rodziców z różnych placówek.

Przykład rozwiązania – Piaseczyńskie Stowarzyszenie Rad Rodziców w Piasecznie; powstało przy wsparciu władz samorządowych miasta

Zakres działania – Współpraca rad rodziców szkół z terenu miasta, podnoszenia świadomości prawnej rad rodziców, tworzenie forum wymiany doświadczeń, wymiana informacji współpraca z samorządem.

Osiągnięcia - Przyniesienie się do: opracowania Strategii Oświatowa Gminy, powstania Wydziału Oświaty (wstępnie realizowana poprzez stworzenie stanowiska Wiceburmistrza ds. Oświaty), powstania Rady Oświatowej. W szkołach wzmocniła się pozycja Rodziców, jako bardzo istotnego podmiotu funkcjonowania jednostek edukacyjnych.

<https://pprrdotinfo2.wordpress.com/dokumenty-2/>

1.1.2. Utworzenie rady szkoły, jako efekt zaangażowania społecznego rodziców.

Przykład powołania rady szkoły – Zespół Szkół w Kańczudze, Powiat Przeworski, woj. Podkarpackie.

Formy zaangażowania rodziców – Rada rodziców, rada szkoły, Stowarzyszenie Wspierające Rozwój Szkół w Kańczudze.

Aktywność środowiskowa – Aktywny udział w realizacji projektów unijnych, szkoła promująca zdrowie, szkoła bez przemocy, patronat UJ (Szkoły Jagiellońskie), patronat Uniwersytetu Rzeszowskiego, współpraca w PWSZw Jarosławiu.

<http://zskanczuga.nets.pl/>

1.1.3. Opór środowiska szkolnego (nauczycieli), jako przyczyna zablokowania powołania rady szkoły. (przykład negatywny)

Powoływanie rad szkół jest obecnie zjawiskiem marginalnym wynikającym z braku inicjatywy samego środowiska szkolnego (dyrektorom się „nie opłaca” tworzenia ciała mającego wpływ na szkołę), braku wiedzy i zainteresowania rodziców, a także małego zainteresowania władz samorządowych.

Źródło informacji – Fundacja „Rodzice szkole”

Problem – Brak zgody rady pedagogicznej na uwzględnienie wniosku rady rodziców o utworzenie rady szkoły. Pomimo oczywistego interesu społecznego decyzja jest formalnie zgodna z prawem.

Możliwości wpływu samorządu lokalnego – Podjęcie działań w celu opracowania wraz ze szkołami lokalnego programu tworzenia rad szkół i rady oświatowej.

<http://rodziceszkole.edu.pl/index.php?page=jak-powolac-rade-szkoly>

1. 2. Badanie opinii uczniów/rodziców w procesie planowania i oceny lokalnego systemu edukacji

1.2.1. Współpraca gminy z ekspertami zewnętrznymi w badaniu opinii na temat jakości kształcenia.

Organ prowadzący - Gmina Kwidzyn woj. pomorskie

Cele działań: (1) Uzyskanie rzetelnej i wszechstronnej diagnozy stanu edukacji, jako podstawy do opracowania lokalnej polityki oświatowej. Samorząd stwierdził, że brakuje takich danych w raportach nadzoru pedagogicznego; (2) Uzyskanie cyklicznej oceny efektywności nakładów na realizację zadań oświatowych.

Sposób realizacji, partnerzy – Zlecenie zadań naukowcom z Uniwersytetu Warszawskiego, którzy w formie audytu oceniają efektywność procesu edukacji oraz formułują propozycje działań dla ich poprawy. Badania ankietowe opinii uczniów, ich rodziców oraz rodziców dzieci przedszkolnych są prowadzone systematycznie przez Akademię Umiejętności Pedagogicznych.

Wdrożone rozwiązania: a) Analiza skuteczności nauczania na poziomach: całego systemu oświatowego miasta, konkretnej szkoły oraz danego nauczyciela. b) Szkolne programy naprawcze, na postawie monitorowania osiągnięć. c) Pięcioletnie programy rozwoju szkoły – przygotowywane przez dyrektora

Uzyskane efekty: Uzyskanie informacji dla młodzieży i rodziców o stanie wiedzy uczniów; - informacja zwrotna dla nauczycieli; poprawa wyników kształcenia; zadowolenie mieszkańców z jakości oświaty.

1.2.2. Powiązanie systemu badań satysfakcji klientów szkoły (rodziców) ze strategią oświaty.

Organ prowadzący – Gmina Dzierżoniów

Cel działania – Wykorzystanie badań satysfakcji klientów szkoły (rodziców) do monitorowania realizacji założeń strategii oświatowej zawartej w Strategii Zrównoważonego Rozwoju Lokalnego Dzierżoniowa.

Sposób realizacji – Badania są systematycznie, corocznie prowadzone w formie ankiet rozprawdzanych wśród rodziców w szkołach Dzierżoniowa. Ankiety są przygotowywane i opracowywane siłami własnymi urzędu (Naczelnik Wydziału Infrastruktury Społecznej jest administratorem badań) a jedynie w przeprowadzeniu posiłkowano się studentami.

Powiązanie ze strategią - Badania satysfakcji rodziców uczniów szkół znajdują się w Obszarze II. Dzierżoniów – centrum regionu. Do tego obszaru w Strategii zostały określone cele strategiczne. Badania satysfakcji klientów szkół są powiązane z celem strategicznym II – Tworzenie miasta przyjaznego. Do każdego z celów strategicznych zostały określone cele operacyjne. W celu operacyjnym II.3 rozwój infrastruktury społecznej, można znaleźć powiązanie z badaniami satysfakcji klientów szkół.

Wykorzystanie badań do zarządzania - Analizy wyników badań są umieszczane corocznie w informacji o stanie realizacji zadań oświatowych; wyniki badania satysfakcji są podstawą do programów poprawy pracy szkół.

http://www.dzierzoniow.pl/sites/default/files/pliki/oswiata/raport_2015_2016.pdf

2. Współpraca z rodzicami w działaniach na rzecz pokonywania barier w dostępie do edukacji

2.1. Uwzględnianie potrzeb rodziców w planowaniu sieci szkolnej

2.1.1. Kompleksowe podejście do uspołecznienia zmiany sieci szkół

Organ prowadzący – Miasto Kraków.

Etapy działania – Opracowanie wstępnych założeń zmian w sieci szkół i przedstawienie w mediach; powołanie zespołu zadaniowego do wdrażania reformy oświaty w mieście; otwarte spotkania konsultacyjne z mieszkańcami we wszystkich dzielnicach; zbieranie pisemnych wniosków składane do UM; sformułowanie końcowej koncepcji zmian w sieci z uwzględnieniem około 90% uwag.

Zapewnienie transparentności – Ogłoszenie wstępnego projektu dokonsultacji w formie konferencji prasowej i TV; spotkania z mieszkańcami w dzielnicach rejestrowane kamerą, a dokumentacja filmowa umieszczana w BIP i na Portalu Edukacyjnym Krakowa; efekt konsultacji ogłoszony publicznie w mediach.

Zapewnienie udziału rodziców– Od 16 lutego 2016 r. przy Prezydencie Krakowa funkcjonuje Zespół Doradczy Rodziców – wyłoniony z rad rodziców; przedstawiciele rodziców weszli do zespołu zadaniowego powołanego zarządzeniem prezydenta miasta; powszechnie dostępne konsultacje z rodzicami w dzielnicach; możliwość pisemnego składania wniosków i propozycji.

Uzgodnienia zmian- Odstąpiono od likwidacji małych LO; rezygnacja z wygaszania gimnazjów; większa liczba szkół podstawowych niż zakładano; ukończenia nauki w miejscu, w którym ją rozpoczynano.

http://krakow.pl/aktualnosci/206241,34,komunikat_po_konsultacjach_powstala_nowa_propozycja_sieci_szkol_w_krakowie.html

2.1.2. Przekazywanie informacji o planowanych zmianach w sieci szkół z wykorzystaniem kanałów elektronicznych.

Organ prowadzący – Gmina Nieporęt w powiecie legionowskim, woj. mazowieckie.

Etapy działania – Przygotowanie koncepcji zmian w sieci; przedstawienie propozycji na stronie internetowej urzędu; zebranie opinii; przeprowadzenie ankiety na temat proponowanych zmian wśród rodziców szkoły w Józefowie; podjęcie uchwały.

Zapewnienie transparentności – Propozycje zmian oraz wyników badania opinii na stronie internetowej.

Zapewnienie udziału rodziców – Informacja do mieszkańców; badania opinii w formie ankiet przeprowadzone zostały wśród rodziców szkoły w Józefowie, którą dotknęły największe zmiany. Celem ankiety było danie szansy wypowiedzenia się wszystkim zainteresowanym rodzicom.

Uzgodnienia zmian – W wyniku badań ankietowych uwzględniono wnioski o pozostawienie oddziału przedszkolnego i pełnej 8 klasowej szkoły podstawowej.

<http://www.nieporet.pl/reforma-oswiaty/>

2.2. Wykorzystywanie inicjatyw i opinii rodziców w organizacji kształcenia dzieci o specjalnych potrzebach edukacyjnych.

2.2.1. Gminny system wsparcia edukacji uczniów ze specjalnymi potrzebami.

Miejsce realizacji - Gmina Goleniów, woj. zachodniopomorskie

Droga dojścia do systemu – W wyniku badań stanu oświaty w gminie (w tym z udziałem rodziców) powstało opracowanie strategii zarządzania oświatą, zawierającej założenie, że: integracja dzieci niepełnosprawnych jest jednym z celów strategicznych gminy w zakresie edukacji.

Rolą gminy - Gmina z jednej strony inicjuje działania, z drugiej służy i przyjmuje inicjatywy oddolne. Skuteczność gwarantuje stała współpraca między uczestnikami tego procesu: gminą, kadrą szkół, pracownikami PPP, specjalistami, rodzicami i uczniami, a także konsultacje społeczne i angażowanie osób zainteresowanych w proces podejmowania decyzji.

Główne założenia- Kompleksowe podejście poprzez: włączenie do ogólnych planów rozwojowych; przeciwdziałanie stereotypom; kampania informacyjna (informatory dla rodziców); systematyczne doskonalenie nauczycieli; tworzenie warunków do nauczania i wychowania dzieci zdrowych razem z dziećmi o specjalnych potrzebach edukacyjnych; współpraca z rodzicami uczniów.

http://bip.goleniow.pl/unzip/goleniow_2283/strategia2009.pdf

2.2.2. Włączanie dzieci z autyzmem do kształcenia w szkołach ogólnodostępnych z inicjatywy organizacji pozarządowej rodziców.

Inicjator – Fundacja Pomocy Osobom z Autyzmem „MADA” w Nowym Sączu, woj. małopolskie

Miejsce realizacji zadań oświatowych - Szkoły i placówki Miasta Nowy Sącz i Gminy Chełmiec.

Zakres działania Fundacji - Fundacja powstała w 1996 roku i jako jedna z pierwszych organizacji pozarządowych w Polsce podjęła się trudnego tematu tworzenia struktur pomocowych dla osób z

autyzmem i ich rodzin. Głównym zadaniem jest wspieranie powstania i funkcjonowania oddziałów przedszkolnych, szkolnych i gimnazjalnych dla dzieci z autyzmem; utworzenie i prowadzenie Warsztatu Terapii Zajęciowej dla osób niepełnosprawnych intelektualnie i z autyzmem; zajęcia rehabilitacyjne; pomoc finansowa rodzinom osób z autyzmem; grupy wsparcia dla rodzin – wszystkie oferty bezpłatne.

Efekty współpracy z samorządem lokalnym – Zajęcia terapeutyczne są dofinansowywane ze środków PFRON Miasta Nowy Sącz i Powiatu Nowosądeckiego. Fundacja współuczestniczyła w procesie tworzenia oddziałów przedszkolnych dla dzieci z autyzmem w Zespole Przedszkoli w Nowym Sączu, klas dla uczniów z autyzmem oraz klasy integracyjnej w Szkole Podstawowej Nr 6 w Nowym Sączu, klas gimnazjalnych w Specjalnym Ośrodku Szkolno-Wychowawczym w Nowym Sączu, klas w Zespole Szkół w Chełmcu.

<http://www.mada.org.pl/>

3. Promowanie współpracy szkół z otoczeniem społecznym z wykorzystaniem potencjału rodziców

3.1. Tworzenie lokalnych sieci współpracy ze szkołami w realizacji inicjatyw rodziców i ich stowarzyszeń.

3.1.1. Szkoła lokalnym centrum życia społecznego.

Realizator – Szkoła Podstawowa w Białym Kościele, Gmina Wielka Wieś w powiecie krakowskim.

Partnerzy – Rodzice różnych miejscowości gminy (Biały Kościół, Bębło, Będkowice, Wierzchowice, Prądnik Korzkiewski, Wielka Wieś), Stowarzyszenie Przyjaciół Dzieci i Młodzieży „POZYTYWKA”, Gminny Ośrodek Pomocy Społecznej w Wielkiej Wsi, prywatne firmy, mające swe siedziby na terenie gminy Wielka Wieś, koła gospodyń wiejskich, Ochotnicze Straże Pożarne, zespół regionalny.

Realizowane wspólnie działania

a) działania na rzecz szkoły: udział w projektach edukacyjnych „Magia matematyki”; „Trzymaj Formę!”; „Zielony Dom, czyli spotkania natury ze sztuką”, dofinansowanego ze środków Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego; „Więcej, lepiej, ciekawiej - zajęcia pozalekcyjne w gminie Wielka Wieś”; „Lepszy start – indywidualizacja procesu nauczania w klasach I – III”; „LATO W TEATRZE – 4 ZMYŚLY, 4 ŻYWIOŁY”;

b) działania na rzecz środowiska lokalnego: realizacja wraz ze Stowarzyszeniem Dzieci i Młodzieży POZYTYWKA, Gminnym Ośrodkiem Kultury i Sportu, Ochotniczą Strażą Pożarną w Białym Kościele oraz zespołem regionalnym Białokościelanki projektu pod hasłem „Biegaj z nami – Biegnij z Ojcem do Ojcowy”; realizacja projektu pod hasłem „Wielkowiejska Misja – Niska Emisja!” wraz z innymi szkołami gminy Wielka Wieś, Gminną Biblioteką Publiczną, Stowarzyszeniem Przyjaciół Ziemi Będkowickiej „Sokolica”.

<http://pozytywka.wixsite.com/gimnazjum>

3.1.2. Szkoła prowadzona przez stowarzyszenie szansą na aktywizację środowiska lokalnego.

Realizator – Stowarzyszenie na rzecz Rozwoju Wsi Sokołowo prowadzące Szkołę Podstawową w Sokołowie, Gmina Golub-Dobrzyń w woj. kujawsko-pomorskim.

Partnerzy – Gmina, wspierająca w remontach i wyposażeniu budynku, a także corocznie w zakupie opału; Lokalna Grupa Działania „Dolina Drwęcy”; inne organizacje pozarządowe w ramach projektów „Mała szkoła” i „Małe przedszkole”, rodzice (wykonywanie prac remontowych, organizacja imprez szkolnych).

Realizowane działania – Szkoła miała być zlikwidowana w 2000 r. i wtedy zawiązano stowarzyszenie, które przejęło szkołę i utworzyło małe przedszkole. Stowarzyszenie prowadziło sklep i karczmę – kawiarenkę „Sokół”, z których dochód przeznaczono na utrzymanie szkoły. Karczma została zaadaptowana po zrujnowanej zlewni mleka, którą rodzice wyremontowali własnym sumptem. Szkoła jest jedyną placówką kulturalną we wsi, dlatego stała się miejscem spotkań i aktywności społecznej rodziców.

Powiązanie działań edukacyjnych z ekonomią społeczną - Gdy stowarzyszenie przejmowało szkołę, po

upadku PGRWiększość mieszkańców straciła pracę, byli apatyczni i rozgoryczeni. Zaangażowanie w funkcjonowanie szkoły wyzwoliło aktywność mieszkańców i poczucie współodpowiedzialności za jej los. Jest to szansa dla ich dzieci a ponadto jest to jedyne miejsce o charakterze publicznym we wsi. Stowarzyszenie dobrze współpracuje z gminą, dla której tego typu aktywizacja społeczności lokalnej w popegeerowskim terenie jest wartością dodaną.

<http://www.ekonomiaspoleczna.pl/x/433245>

3.2. Uwzględnianie wyników ewaluacji zewnętrznej w obszarze: „Rodzice są partnerami szkoły”, do oceny pracy szkół.

3.2.1. Tworzenie szkolnych programów wdrażania partnerskich relacji z rodzicami w szkole.

Miejsce realizacji – Gimnazjum im. Jana Pawła II w Kowalkach, Gmina Rypin woj. kujawsko-pomorskie.

Nazwa zadania – Szkolny Program Aktywnej Współpracy „Współpraca nas wzbogaca”

Założenia programu – Gimnazjum w Kowalkach wypracowało własny system współpracy z rodzicami, a także zakres tematyczny realizowanych wspólnie przedsięwzięć.

Działania przygotowawcze – Szkolny Program Aktywnej Współpracy został opracowany przez zespół, w skład którego weszło po dwoje przedstawicieli nauczycieli, rodziców i uczniów szkoły. Następnie został przyjęty uchwałami Rady Pedagogicznej, Ogólnego Zebrania Rodziców oraz Samorządu Uczniowskiego.

Głównymi celami były: integracja środowisk rodziców, uczniów i nauczycieli (RUN); podejmowanie wspólnych inicjatyw; pobudzenie i akceptacja działań RUN;

Efekty współpracy – Współpraca w trzech obszarach: dydaktyka i wychowanie; organizacja szkoły; przestrzeń szkoły. Najciekawsze działania zrealizowane wspólnie, tom.in.: lekcje zawodoznawcze w zakładach pracy; dzień promocji talentów; lekcje dydaktyczne w gospodarstwach rolnych (u rodziców);

Efekty społeczne – rodzice angażują się w zadania szkoły, czują się odpowiedzialni za efekty pracy szkoły, są zintegrowani z pozostałymi grupami w szkole. W szkole panuje przyjazna atmosfera współpracy.

http://www.kowalki.eu/index.php?option=com_content&view=article&id=280&Itemid=115

3.2.2. Wskazówki dla JST odnośnie pozyskiwania, analizy i wykorzystywania wyników ewaluacji zewnętrznej szkół.

Znaczenie dla samorządu – Znajomość wymagań ewaluacyjnych jest podstawą właściwej interpretacji wyników, co daje możliwość porównania szkół i oceny dyrektorów i nauczycieli w tym zakresie.

Charakterystyka wymagań ewaluacyjnych:

- Wymagania na poziomie wysokim: w szkole lub placówce są realizowane inicjatywy rodziców na rzecz rozwoju uczniów oraz szkoły lub placówki
- Wymagania na poziomie podstawowym: szkoła lub placówka pozyskuje i wykorzystuje opinie rodziców na temat swojej pracy. W szkole lub placówce współpracuje się z rodzicami na rzecz rozwoju ich dzieci. Rodzice współdecydują w sprawach szkoły lub placówki i uczestniczą w podejmowanych działaniach.

Informacje zawarte w ewaluacji (w obszarze współpracy) przydatne do oceny szkoły:

- Współpraca z rodzicami – Rola rodziców w życiu szkoły i w edukacji; informowanie o rozwoju ich dzieci; rola szkoły we wspieraniu rodziców w wychowaniu dzieci,
- Współpraca ze środowiskiem zewnętrznym- Współpraca szkoły z różnymi podmiotami zewnętrznymi; działania, jakie prowadzi szkoła w celu zaspokojenia potrzeb lokalnego środowiska; wpływ współpracy szkoły z zewnętrznymi podmiotami na rozwój uczniów; postrzeganie szkoły w lokalnym środowisku.

Błędy JST w wykorzystaniu ewaluacji:

- Zawężanie przez samorządy prowadzenia polityki edukacyjnej jedynie do kwestii administracyjno-

finansowych i pomijanie w procesie podejmowania decyzji danych dotyczących efektów i jakości procesów edukacyjnych;

- Kwestionowanie wyników ewaluacji (zamiast dyskusji o potrzebach – zastrzeżenia do metodologii);
- Kwestionowanie przydatności wyników ewaluacji, podczas gdy nawet te problemy są nam znane to wiedza o nich będzie uporządkowana i obiektywna;
- Obawy szkół przed ewaluacją, jako oceną a nie zdiagnozowaniem problemów

Źródło informacji dla samorządów: System Ewaluacji Oświaty <http://www.npseo.pl> Agnieszka Borek „Wykorzystanie wyników ewaluacji zewnętrznej”.

4. Wykorzystanie współpracy z rodzicami do stworzenia systemu edukacji osób dorosłych

4.1. Prowadzenie w szkołach pedagogizacji rodziców.

4.1.1. Kompleksowe działanie w ramach sieci współpracy szkół i Poradni Psychologiczno-Pedagogicznej

Nazwa placówki – Poradnia Psychologiczno-Pedagogiczna w Lipsku, powiat lipski w woj. mazowieckim

Bezpośredni realizatorzy – Pracownicy Poradni we współpracy z pedagogami szkolnymi

Forma realizacji - Warsztaty w poradni na temat „Jak mówić, żeby dzieci nas słuchały; jak słuchać, żeby dzieci do nas mówiły”; realizacja zajęć dla rodziców w szkołach na tematy wybrane z oferty, m.in.: mowa dziecka – zagadnienia rozwojowe; dostrzeganie i rozwijanie zdolności dziecka; wspieranie dziecka w pokonywaniu trudności; skuteczna komunikacja rodzic – dziecko; korzystanie z mediów społecznościowych; praca z dzieckiem ze specyficznymi trudnościami w nauce.

Uwaga – JST powinna inicjować i wspierać jak najszerszą współpracę szkół z innymi jednostkami w zakresie pedagogizacji rodziców. Oprócz PPP powinno się korzystać z ofert PCPR, systemu doradztwa zawodowego (PUP, WUP, OHP), organizacji pozarządowych.

<http://poradniapp-lipko.pl/>

4.1.2. Wykorzystanie strony internetowej szkoły do przekazywania rodzicom wiedzy psychologiczno-pedagogicznej.

Nazwa szkoły – Samorządowe Gimnazjum nr 1 w Busku-Zdroju,

Bezpośredni realizator – Pedagog szkolny.

Forma realizacji – Zamieszczanie na stronie internetowej szkoły rad dla rodziców, a także gotowych wykładów i prezentacji w zakresie wychowania i motywowania do nauki, informacji o subkulturach. Zaproszenia na szkolenia w instytucjach zewnętrznych (PCPR).

<http://www.gimnazjum.sg1.busko.pl/opieka-pedagogiczna/komunikaty-pedagoga.html>

4.2. Podejmowanie działań przeciwdziałaniu wykluczeniu edukacyjnemu dorosłych poprzez tworzenie w szkołach Lokalnych Ośrodków Wiedzy i Edukacji (LOWE)

4.2.1. Współpraca gminy ze szkołą niepubliczną w tworzeniu LOWE

Siedziba LOWE – Publiczna Szkoła Podstawowa w Krzeszowie Górnym, Gmina Harasiuki w powiecie niżańskim woj. podkarpackie.

Organ prowadzący szkołę - Stowarzyszenie „Naszym Dzieciom”.

Cele - Sieciowanie lokalnych zasobów, diagnoza społeczności lokalnej służąca działaniom edukacyjnym i aktywizującym w kierunku wejścia na rynek pracy osobom 45+ i z niskimi kwalifikacjami.

Problemy wynikające z badań ankietowych (diagnozy): Rodzice: niskie kompetencje wychowawcze (zaburzone relacje i więzi rodzinne); niskie umiejętności organizacyjne; brak umiejętności współpracy; brak lokalnego i przyjaznego miejsca dostępu do wiedzy, informacji i rozwoju pozwalającego na poprawę

jakości życia.-osoby bezrobotne, nie pracujące - niska motywacja, lęki i obawy przed zmianą; brak pomysłu wejścia na rynek pracy; nieumiejętność wykorzystania własnych zasobów; pogłębiająca się nieporadność życiowa;- brak kwalifikacji i kompetencji społecznych; przestarzałe kwalifikacje;niski poziom własnej wartości.

Realizowane formy edukacji nieformalnej: Zajęcia zgrupowane w czterech blokach- nabywanie kompetencji społecznych i obywatelskich; dostęp do wiedzy i informacji; kursy umiejętności IT i języków obcych; rozwój zainteresowań w oparciu o własne zasoby.

Partnerzy – Gmina, PPP, ODR, CKP, Sąd Rodzinny, Policja, Nadleśnictwo, Ośrodek Pomocy Społecznej, PCPR, PUP, LGD, OHP, szkoły średnie, parafie, sołectwa.

<http://kgszkola.superszkolna.pl/>

4.2.2. Tworzenie LOWE przez samorząd gminny.

Siedziba LOWE – Zespół Szkół w Kłomnicach, Gmina Kłomnice w powiecie częstochowskim, woj. śląskie.

Organ prowadzący szkołę – Gmina Kłomnice

Cele - Rozwijanie u dorosłych kompetencji, w tym kluczowych dot. różnych obszarów rozwoju: osobistego, zawodowego, społecznego, kulturowego osób dorosłych w tym rodziców i dziadków dzieci z Zespołu Szkół w Kłomnicach.

Problemy wynikające z badań ankietowych (diagnozy)–Niska dostępność do korzystania z oferty edukacyjnej; brak informacji i promocji dobrych projektów edukacyjnych; brak ofert kształcenia dla osób dorosłych wynikających z potrzeb oddolnych; słaba aktywizacja osób dorosłych i seniorów;brak wsparcia dla pobudzenia postaw przedsiębiorczych.

Realizowane formy edukacji nieformalnej – Kontynuacja dotychczasowych działań: zajęcia aerobiku dla dorosłych, zajęcia aerobiku dla seniorów, zajęcia rękodzielnicze, warsztaty kulinarne, pracownia tkacka, a także poszerzenie oferty o: grupę historii lokalnej, zdrowie i uroda, kursy komputerowe, kurs kroju i szycia, kurs samoobrony, rysunek i malarstwo.

Partnerzy –gmina,GOK, Stowarzyszenie Rozwoju Gminy Kłomnice, inne szkoły z terenu gminy.

<http://lowe.klomnice.pl/>

4.2.3 Tworzenie LOWE przez samorząd powiatowy.

Siedziba LOWE - Zespół Szkół Technicznych im. Wincentego Pola w Gorlicach, powiat gorlicki woj. małopolskie.

Organ prowadzący szkołę -Powiat Gorlicki.

Cele -Zmobilizowanie i zintegrowanie wielu partnerów,skoordynowanie działań lokalnych celem poprawy jakości życia mieszkańców oraz stworzenie możliwości do edukacji osób dorosłych w zakresie rozwijania kompetencji kluczowych, w tym kompetencji potrzebnych na rynku pracy.

Problemy wynikające z badań ankietowych (diagnozy)–Przestarzałe kwalifikacje zawodowe; brak kompetencji społecznych; wycofanie osób nieaktywnych i bezrobotnych; brak umiejętności poruszania się po rynku pracy; niskie kompetencje językowe i komputerowe; niskie poczucie wartości.

Realizowane formy edukacji nieformalnej: Kursy językowe z angielskiego i niemieckiego;kursy komputerowe; warsztaty z dekoratorstwa i florystyki; zajęcia rekreacyjno-sportowe; warsztaty zdrowego żywienia; warsztaty fryzjersko-kosmetyczne; kurs pierwszej pomocy; szkolenie E-obywatel; warsztaty fotograficzne; warsztaty pedagogiczne dla rodziców; warsztaty z przedsiębiorczości; warsztaty z rozwoju osobistego; wizyty studyjne u pracodawców.

Partnerzy–13 przedstawicieli instytucji rynku pracy, pomocy społecznej oraz innych instytucji i lokalnych organizacji społecznych działających na terenie powiatu gorlickiego, m.in.: powiat, gminy,PUP, PCPR, GOPS, MOPS, OHP, Centrum Wspierania Przedsiębiorczości.

<http://www.zst.gorlice.pl/LOWE/index.html>

6. Analiza kluczowych problemów

1. Niski stopień zaangażowania rodziców w życie szkoły

Badania statystyczne przeprowadzone przez A.M. Tchórzewskiego wykazują, że tylko 40% badanych rodziców wykazuje zainteresowanie uczestnictwem w działaniach edukacyjnych szkoły, do której uczęszcza ich dziecko. Aż 57% rodziców cechuje się natomiast postawą całkowitej bierności. Występuje osłabienie i zawężanie działań rodziców na rzecz szkół: ograniczanie kontaktów ze szkołą oraz zmiana charakteru tych kontaktów (do wyłącznie informacyjnego). Przyczyną tego stanu jest najczęściej brak czasu rodziców, wynikający z angażowania się w życie zawodowe. Może to być również wynik poczucia braku możliwości autentycznego wpływu na to, co się w szkole dzieje. Trudno oczekiwać, że rodzice sami z własnej inicjatywy będą coraz aktywniejsi, tym bardziej, że trudno oczekiwać, by przyczyny dotychczasowego stanu miały się zmienić. Włączenie rodziców do współpracy ze szkołą i samorządem lokalnym jest przede wszystkim interesem tych instytucji i to one powinny inicjować taką współpracę.

2. Złe relacje szkoła – rodzic (otoczenie społeczne)

Tradycyjnie szkoła (instytucja oświatowa) była postrzegana, jako dominująca w stosunku do rodziców i uczniów. Brak tradycji partnerskiej współpracy z rodzicami pokutuje również dzisiaj w postawach nauczycieli, którzy podświadomie nie wyobrażają sobie, by rodzice mogli zwiększyć swoje znaczenie w życiu szkoły, jako instytucji. Nauczyciele chcą zdecydować o tym, jak dalece rodzice wnikną w proces edukacji realizowany przez szkołę. Działa się szablonoowo, powołując rodziców do sporadycznych bądź okresowych świadczeń, uważając jednak, że nie powinni oni wtrącać się zbyt do procesu dydaktyczno-wychowawczego. Zakres możliwości aktywnego współuczestnictwa rodziców w edukacji dzieci nie wydaje się być zatem zbyt szeroki. Bierność rodziców wobec szkoły i postawa nauczycieli wobec rodziców, zmniejszają możliwości współpracy i ograniczają korzyści, jakie z tej współpracy mogą wynikać.

3. Ograniczanie roli rad szkół i rady oświatowej.

Obecnie funkcjonujący system przedstawicielstwa rodziców jest niedostatecznie wykorzystywany przez samorzady lokalne i szkoły. Bardzo mała liczba samorządów powołała rady oświatowe a w tych

powołanych nie zapewnia się reprezentacji rodziców. Do tego nikłego zainteresowania samorządów dostosowują się szkoły, gdzie jest jeszcze gorzej. Środowisko szkolne traktuje tworzenie wspólnych z rodzicami i uczniami ciał przedstawicielskich jako kłopotliwy problem, nie widząc w tym szansy na rzeczywistą partnerską współpracę. Dyrektor inicjuje powstawanie rady szkoły zazwyczaj z rezerwą, w oparciu o znane sobie osoby, niekoniecznie najbardziej aktywne społecznie. Panuje obawa, aby rady szkół czy rady rodziców nie stały się uciążliwymi kontrolerami. Taka postawa przyczynia się do tego, że poziom aktywności rodziców w radach klasowych, radach rodziców, radach szkół jest niski. Wiele tych ciał funkcjonuje fikcyjnie lub ustawicznie reorganizuje się i nie jest w stanie precyzyjnie określić nawet zakresu swoich kompetencji. Tworzenie rad szkół i rad oświatowych z równoczesnym zwiększeniem ich roli i rzeczywistego a nie deklaratywnego zaangażowania w rozwój lokalnego systemu oświaty, jest możliwe jedynie przy aktywnej postawie samorządu. To JST powinny podjąć próbę uspołecznienia oświaty, wpływając też na szkoły, poprzez wyznaczanie standardów i poziomu partnerskich relacji z rodzicami.

7. Trendy i tendencje w rozwoju obszaru

Rodzice powinni być bardzo ważną grupą partnerów społecznych, zarówno dla samorządu jak i dla szkoły. Są oni klientami szkoły równocześnie współpracując ze szkołą w procesie edukacji i wychowania młodego pokolenia. Mogą również współpracować materialnie, pełniąc rolę sponsora i grupy wsparcia dla placówki. Jako mieszkańcy gminy są konsumentami usług edukacyjnych, zapewnianych przez samorząd, a równocześnie są wyborcami rozliczającymi ten samorząd ze spełnianych funkcji. Bardzo szybko rośnie samoświadomość rodziców w zakresie możliwości korzystania ze swoich uprawnień i wzmocnienia swojej pozycji wobec dotychczasowej przewagi szkoły i samorządu. Rodzice chcą mieć coraz większy wpływ nie tylko na bezpośrednie działania szkoły ale również na procesy decyzyjne, na etapie planowania i realizacji lokalnej polityki. Umocnienie prawne przedstawicielstwa rodziców jest stosunkowo słabe, dlatego szukają oni innych możliwości wywierania wpływu, np. poprzez własne stowarzyszenia lub federacje rad rodziców. Można się spodziewać, że samorzady lokalne będą w coraz większym zakresie włączać rodziców do procesów planowania, realizacji i oceny usług oświatowych, w oparciu o ich reprezentacje w radach szkół i radach oświatowych. Będzie rosło również znaczenie stowarzyszeń rodziców, porozumień rad rodziców i innych form wspólnego działania tej grupy mieszkańców. Również szkoły w coraz większym zakresie podejmują nowe formy współpracy z rodzicami, korzystając z ich pomocy organizacyjnej i materialnej, konsultując z nimi kierunki pracy, wykorzystując ich opinie do samodoskonalenia. Nie można tu pominąć pozytywnego wpływu ewaluacji zewnętrznej dokonywanej przez nadzór pedagogiczny w obszarze „współpraca z rodzicami”. Rodzice zaczynają być traktowani przez szkołę po partnersku, dzięki czemu mają poczucie wpływu na to jak są kształcone ich dzieci, a także możliwość uczestnictwa w ocenianiu szkoły i współdecydowaniu o kierunkach jej rozwoju. W stosunkach z gminą i szkołą korzystają z możliwości zabiegania o swoje prawa, choćby w zakresie zapewnienia równego dostępu do usług dzieciom ze szczególnymi potrzebami. Uspołecznienie zarządzania samorządowo oświatą, w tym poprzez zapewnienie znaczącego udziału rodziców, staje się jednym z ważnych aspektów rozwojowych tego sektora.

Problem zwiększenia udziału i roli rodziców w systemie szkolnym jest również przedmiotem działań systemowych w innych krajach. W USA w 2008-2010 r. w ramach Narodowej Kampanii na Rzecz Poprawy Publicznej Edukacji stworzono listę kwestii niezbędnych do włączenia rodziców w życie szkoły. Są to: wolontariat, wsparcie rodziców w wychowaniu dzieci, właściwa komunikacja, uczenie się w domu, podejmowanie decyzji i współpraca ze społecznością.

W krajach Unii Europejskiej sytuacja w tym względzie jest zróżnicowana, lecz zauważalna jest tendencja

do tworzenia reprezentacji rodziców i zwiększania ich uprawnień w systemie edukacji na wszystkich szczeblach administracji. Wszystkie kraje mają formalnie przyjętą politykę sprzyjającą zbiorowemu zaangażowaniu rodziców poprzez ich przedstawicielstwa w ciałach kierowniczych. Autonomia szkoły i udział rodziców w zarządzaniu szkołami znalazły się w centrum uwagi toczących się debat i nowego ustawodawstwa. We wszystkich państwach członkowskich Unii Europejskiej oraz w krajach należących do EFTA i EOG istnieją stowarzyszenia rodziców i ich narodowe federacje.

W większości krajów na każdym z trzech szczebli (centralnym, regionalnym lub lokalnym i na szczeblu szkoły) rodzice stanowią mniejszość ciał przedstawicielskich. Równy udział pozostałymi grupami jest rzadkością i występuje tylko na szczeblu pośrednim w Austrii oraz na szczeblu szkoły w Austrii, Holandii i we Włoszech. Reprezentacja rodziców stanowiących większość na szczeblu szkoły występuje tylko w dwóch krajach, w Danii i Szkocji. Można stwierdzić, że w procesie włączania rodziców w życie szkoły i system zarządzania oświatą Polska nie odstaje od stanu trendów światowych.

Bibliografia:

1. „Polityka oświatowa Unii Europejskiej...”; Jerzy Wiśniewski prezentacja w ramach projektu „Doskonalenie strategii zarządzania oświatą na poziomie regionalnym i lokalnym”
2. „Rola rodziców w systemach edukacyjnych Unii Europejskiej - Europejska Sieć Informacji o Edukacji (EURYDICE)”; Krajowe Biuro EURYDICE - Warszawa 1997
3. „Rodzice partnerami szkoły. Partnerstwo, czyli co?”; Stanisław Bobula
www.npkontrola.pl/data/various/files/bobula.pdf
4. „Udział rodziców w życiu szkoły w ujęciu polskiego prawa oświatowego” materiały konferencyjne
Oprac. Ewa Kosińska, Teresa Król; CODN www.kalisz.mm.pl/~dembus/prezentacja_rodz.ppt
5. „Rady Rodziców i Rady Szkoły w polskim systemie oświaty”; prezentacja MEN
slideplayer.pl/slide/433897/
6. „Samorzady uczące się od innych samorządów na przykładzie miasta Kwidzyna i Powiatu Kwidzyńskiego” – Danuta Woronowicz; wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego
7. „System badań satysfakcji klientów szkół w Dzierżonowie” – Marta Szalińska, Marzenna Lasota-Darowska; wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego.
8. Strony internetowe wymienione w poszczególnych częściach opracowania.